

Yazıtlarda Adı Geçen Uzak Doğu Devletleri: Kore Hanedanı, Kuzey Çin Hanedanları, Moğol Toplulukları

*Far Eastern Countries Mentioned in the Turkic Inscriptions: Korean Dynasty, Dynasties
in North China, Mongolian Communities*

Yong-Söng LI*

Öz

Kül Tegin Yazıtı ile Bilge Kağan Yazıtı'nda Birinci Türk Kağanlığı'nın bir kağanının cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar doğudan başlayarak saat yönünde anılmaktadır. Bunlardan *büekli*, *çöllüg el*, *tabgaç*, *kıtan* ve *tatabı*, Doğu Asya'da bulunmaktadır.

Büekli, Kore Yarımadasının kuzey kısmı ile Mançurya'da bulunmuş olan eski bir Kore krallığı Goguryeo (고구려/高句麗, M.Ö. 37 ~ M.S. 668) olsa gerek. Bu yüzden *bökküli* (< **bäkküli* < **mäkküli* 貂句麗) veya *bökköli* (< **bäkköli* < **mäkköli* 貂高麗) okunması gerekmektedir.

552 ~ 577'de yani (Birinci) Türk Kağanlığı'nın ilk 25 yılında Kuzey Çin'de Kuzey Qi ve Batı Vey / Kuzey Zhou olmak üzere iki *Tabgaç* devleti mevcut olduğuna göre, Göktürklerin birine *çWlgl* (~ *çWlglI*) ve diğerine *Tabgaç* diyerek bu iki *Tabgaç* devletini ayırt ettiğini düşünmeliyiz. Büyük bir olasılıkla, Kuzey Zhou'ya *çWlgl* (~ *çWlglI*) ve Kuzey Qi'ye ise *Tabgaç* denk gelir. Eğer öyleyse, *çWlgl* (~ *çWlglI*) adı *Çüliüg el* 'Çü'lülerin devleti' (< *Çü* (< 周 *Zhōu*) + *-liüg* 'addan sıfat yapan ek' + *el* 'devlet, ülke') olarak çözümlenebilir. *-IXg* eki, günümüzde olduğu gibi yer adına eklenebilir.

Kıtan ile *Tatabı*, Göktürklerin doğu komşuları olmasına rağmen Birinci Türk Kağanlığı'nın bir kağanının cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar listesinde en son zikredilmektedir. Ama Kül Tegin'in cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar listesinde ilk önce yer almaktadır.

* Seoul Devlet Üniversitesi: yongsongli1964@empas.com

Tatabi adı, Çin kaynaklarında *Kumo Xi* ve *Xi* olarak geçse de daha çok 5~6. yüzyılda Mançurya'nın batısındaki Taoer Nehri ile Şira Müren Nehri arasında yaşayan bir göçebe halk olarak kaydedilen Didouyu'yu (地豆于 *Didōuyú*) hatırlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kore, Kuzey Çin, Moğol, Tunguz.

Abstract

In Kül Tegin Inscription and Bilgä Kagan Inscription, countries or peoples that sent representatives to a kagan's funeral of the First Turkic Kaganate are mentioned clockwise starting from the East. Among them, *bükli*, *čöllüg el*, *tabgač*, *kitan* and *tatabi* are in East Asia.

Bükli must be the ancient Korean kingdom of Goguryeo (고구려/高句麗, 37 B.C. ~ A.D. 668) located in the northern part of the Korean Peninsula and Manchuria. Therefore, it should be read as *bökeküli* (< **bäkküli* < **mäkküli* 貂句麗) or *bökköli* (< **bäkköli* < **mäkköli* 貂高麗).

From 552 to 577, i.e. in the early 25 years of the (First) Turkic Kaganate, there were two *Tabgač* states: Norther Qi and Western Wei / Northern Zhou. For this reason, we should suppose that the Köktürks distinguished two *Tabgač* states by calling one state *čW'lgI* (or *čW'lgI*) and the other state *Tabgač*. In all probability, *čW'lgI* (or *čW'lgI*) and *Tabgač* are the Northern Zhou and the Northern Qi respectively. If so, *čW'lgI* (or *čW'lgI*) can be analyzed as *Čüliüg el* 'realm/country of the Čü people' (< *Čü* (< 周 *Zhōu*) + *-liüg* 'suffix forming possessive noun/adjective' + *el* 'realm/country').

Although *Kitan* and *Tatabi* were also the east neighbors of the Köktürks, they are mentioned lastly in the list of the countries or peoples that sent representatives to a kagan's funeral of the First Turkic Kaganate. However, their names appear firstly in the list of the countries or peoples that sent representatives to Kül Tegin's funeral.

Although the name of *Tatabi* appears *Kumo Xi* and *Xi* in the Chinese sources, it reminds us more of Didouyu (地豆于 *Didōuyú*), a nomadic people of 5th ~ 6th centuries in the area between Taoer River and Shira Müren River to the west of Manchuria.

Keywords: Korea, North China, Mongolian, Tungus.

I. Giriş

Orhon Türkçesi, yazılı kayıtları bize kadar gelen en eski Türk diyalektidir. Günümüzdeki Moğolistan'da, başlıca Orhon Irmağı havzasında bulunan – böylece uygun olarak 'Orhon yazıtları' denen - yazıtlar vasıtasıyla bize biliniyor. Bunlar Kül Tegin, Bilgä Kağan, Tunyukuk, İşbara Tarkan (Onği) ve Küli Çor (İhe-Hüşötü) yazıtlarıdır. Kül Tegin Yazıtı ile Bilge Kağan Yazıtı, bu yazıtların en hacimlisidir.

Bu iki yazıtta birçok devlet veya topluluğun adı geçmektedir. Özellikle Türk Kağanlığının yöneticilerinin cenaze törenlerine temsilciler gönderenlerden şöyle söz edilmektedir:

(1) Birinci Türk Kağanlığı

yogçı : sıgtıçı : öñrä : küin : tugsıkda : bükli : çöllüg el : tabgaç : töpöt : apar : purum : kırkız : üç kurıkan : otuz tatar : kıtañ : tatabı : bunça : bodun : kälipän : sıgtamış : yoglamış “(Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar.”¹ (KT D 4)

yogçı : sıgtıçı : öñrä : küin : tugsıkda : bükli : çöllüg el : tabgaç : töpöt : apar purum : kırkız : üç kurıkan : otuz tatar : kıtañ : tatabı : bunça : bodun : kälipän : sıgtamış : yoglamış “(Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar.”² (BK D 5)

(2) İkinci Türk Kağanlığı

yogçı : sıgtıçı : kıtañ : tatabı : bodun : başlayu : udar säñün : kälti : tabgaç : kağanta : işiyi : likän : kälti : bir tümän ağı : altun kümüş : käreğäksiz : kälürti : töpöt : kağanta : bölün : kälti : kurıya : küin : batsıkadakı : sogud : bärçikär : bukarak uluş : bodunta : näk säñün : oğul tarkan : kälti : on ok : oğlum : türgiş : kağanta : makaraç :

¹ Bu tercüme için bkz. Tekin 1988: 9.

² Bu tercüme için bkz. Tekin 1988: 39.

tamgaçı : oğuz : bilgä : tamgaçı : kälti : kırkız : kaganta : tarduș : mançu çor : kälti
 “Yaşçı (ve) ağlayıcı (olarak) Kıtay (ve) Tatabı halkları (temsilcilerinin) başında General Udar geldi. Çin imparatorundan (onun temsilcisi olarak) İşi Yi Likeng geldi; on bin ipekli kumaş, altın (ve) gümüş (eşyayı) gereğinden fazla getirdi. Tibet Hakanından (onun temsilcisi olarak) Bölün geldi. Geride, gün batısındaki Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından General Nek (ve) Oğul Tarkan geldi. On-Ok oğlum Türgiş hakanından mühürdar Makaraç (ve) mühürdar Oğuz Bilge geldi. Kırgız hakanından Tarduș İnançu Çor geldi.”³ (KT K 11-13)

bukug : totok [:] kayı : lisün : tay sänün : başad[u] : beş yüz ärän : kälti : kokuluk : ü[ç tört : tümän ağı :]⁴ altun : kümüş : kargäksiz : kältürti : yog : y<ı>parıg : kälürüp : tikä : berti : çantan : ıgaç : kälürüp : öz yarıș(?) [.....] bunça : bodun : saçın : kulakakın : yan[...]çdı “Bukug Totok babası (?) Lisün Tay-Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi. Kokuluk otuz kırk bin ipekli kumaş, altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi. Cenaze mumları getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını kulaklarını kesti.”⁵ (BK G 10-12)

Birinci Türk Kağanlığı ile ilgili malumatta bir kağanın cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar doğudan başlayarak saat yönünde anılmaktadır. Bunlardan (1) *büklü*, (2) *çöllüg el*, (3) *tabgaç*, (4) *kutañ* ve (5) *tatabı*, yazımızda işlenecektir.

II. Yazıtlarda adı geçen Uzak Doğu devletleri

Uzak Doğu, Avrupa merkezli bir terim olduğu için Doğu Asya terimi daha uygun olacaktır.

1. *büklü* (⇒ *bökkülü* veya *bökköli*)

Bu adın türlü okuyuşları ve anlamlandırmaları hakkında Aydın (2012b: 55-57) tarafından ayrıntılı bilgi verilmektedir. Ancak onun değinmediği şey var ki Japon bilimadamı IWASA Seiichirō (巖佐精一郎, 1911~1935) çoktan

³ Bu tercüme için bkz. Tekin 1988: 23.

⁴ Boşluk bu şekilde doldurulabilir. Bkz. Li 2017: 80, 87.

⁵ Bu tercüme için bkz. Tekin 1988: 9.

bW'kll'yi *böklü* '貂句麗: 貂 *mäk* halkının 句麗 devleti' okumuştur. Li (2003: 236) ise şunları belirtmiştir:

(1) *bW'kll*, *bökküli* (< **bäkküli* < **mäkküli* 貂句麗 [pinyin ile *Mò-gōu-lǐ*]) veya *bökköli* (< **bäkköli* < **mäkköli* 貂高麗 [pinyin ile *Mò-gāo-lǐ*]) okunabilir.

(2) 句麗/高麗 *Gōu-lǐ/Gāo-lǐ*, Goguryeo [yani Goguryə] (고구려/高句麗) için başka bir addır.

(3) Goguryeo Krallığı 貂 *Maek* (= *Mäk*) veya 濊貂 *Yemaek* etnik grubu tarafından kurulmuş olup bu aynı etnik grup günümüzdeki Korelilerin temelini oluşturmaktadır.

(4) 句麗/高麗 ve 貂, eski kaynaklarda ayrı ayrı tespit edilmekte ise de 貂句麗 veya 貂高麗 diye birlikte yazılan hiç bir örnek yoktur.

貂句麗 *Mò-gōu-lǐ*'nin telaffuzu Erken Dönem Orta Çincesinde *mäjk/mɛ:jk-kəw-liǎ/li* [yani *mäyk/mä:yk-kəw-liǎ/li*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ma:jk-kəw-li* [yani *mäyk-kəw-li*] idi. 貂高麗 *Mò-gāo-lǐ*'nin telaffuzu Erken Dönem Orta Çincesinde *mäjk/mɛ:jk-kəw-liǎ/li* [yani *mäyk/mä:yk-kəw-liǎ/li*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ma:jk-kəw-li* [yani *mäyk-kəw-li*] idi.⁶

Kitañ ile *Tatabı* da Göktürklerin doğu komşuları olmasına rağmen listede en son zikredilmektedir. Bu yüzden *bW'kll* devleti, *Kitañ* ve *Tatabı*'dan daha önemli ve güçlü olmalı. Böyle durumda olan biricik ülke Goguryeo'dır.

Goguryeo (고구려/高句麗, M.Ö. 37 ~ M.S. 668), Kore Yarımadasının kuzey kısmı ile Mançurya'da bulunmuş olan eski bir Kore krallığıdır. Eski Kore'nin 3 krallığından biriydi. Öteki 2 krallık ise Baekje [yani Bäkce] (백제/百濟 *Bäi-jü*, M.Ö. 18 ~ M.S. 660)⁷ ve Silla (신라/新羅 *Xin-luó*,

⁶ Erken Dönem Orta Çincesi, 601 yılında yayımlanan *Qieyun* [切韻] adlı bir kafiye sözlüğünün dilidir. Bu sözlük hem Kuzey hem de Güney Çin'in ölçünlü yazı dilini düzenler. Geç Dönem Orta Çincesi, Tang Hanedanı'nın (618-907) parlak döneminin ölçünlü dilidir ve başkenti Chang'an [長安] lehçesine dayanır (Pulleyblank 1991: i).

⁷ Japonlar bu ülkeye *Kudara* derler.

M.Ö. 57 ~ M.S. 935) idi. Silla, Çin'in Tang Hanedanı (618 ~ 907) ile ittifak kurarak Goguryeo ve Baekje'yi devirmişdir.

Goguryeo adı, Goryeo (고려/高麗⁸, 918 ~ 1392) Krallığı'nın adında devam etmiş ve bu Goryeo'dan Corée, Korea, Kore vb. çıkmıştır. Yeri gelmişken, Goguryeo adı Goguri (고구리) okunmalı, çünkü bir ülke adının parçası olarak kullanıldığında 麗 harfinin telaffuzu *ryeo* [ryə] değil *rʷ*'dir. Böylece 高麗 adı Goryeo (고려) değil Gori (고리) okunmalı. Maalesef, bu gerçek genellikle gözardı edilmektedir.

bŏkŏl (= Goguryeo) adı, 731'deki Kül Tegin'in cenaze törenine temsilcilerini gönderen devlet veya topluluklar arasında geçmemektedir, çünkü o zamanlarda Goguryeo artık yok olmuştu. Onun ardıl devleti olan Balhae [yani Balhā] (발해/渤海 *Bó-bǎi*, 698 ~ 926) ise bu listede yer almamaktadır.

26 Haziran ~ 01 Temmuz 2016 tarihlerinde Ardahan'da düzenlenen 59. PIAC'ta (Permanent International Altaistic Conference = Uluslararası Sürekli Altay Araştırmaları Konferansı) Li (2016) bildirisini okurken *bŏkŏl*'nin *bökküli* (< **bäkküli* < **mäkküli* 貂句麗 [pinyin ile *Mò-gōu-lì*) veya *bökköli* (< **bäkköli* < **mäkköli* 貂高麗 [pinyin ile *Mò-gāo-lì*) okunabileceğini ve bununla Goguryeo'nun kastedildiğini anlatınca kongreye katılanlardan biri elini kaldırıp bu adın [Mançuların dedeleri olan] *Mòbè* 靺鞨 olması gerektiğini ileri sürerek karşı çıkmıştır. Ancak bu itiraz şu iki gerekçe ile Li tarafından reddedilmiştir:

(1) *Mòbè*lar Goguryeo Krallığı'nın bir tebası idi. Kendi devletleri yoktu. Bu yüzden [efendileri dururken] Göktürklerin bir kağanının cenaze törenine temsilcilerini göndermiş olamaz.

(2) *Mòbè*, günümüz pinyin telaffuzudur. Korecede *Malgal* dendiğine göre daha eski telaffuzu **Matgat* olmalı. Bu addan *bŏkŏl* çıkamaz.

⁸ Goguryeo (고구려/高句麗) Krallığı'nın adı, 5. yüzyılda Goryeo (고려/高麗) olarak değiştirilmiştir. Ancak, sonraki dönemde kurulan Goryeo (고려/高麗) Krallığı'nın adı ile karıştırılmaması için devamlı olarak Goguryeo (고구려/高句麗) denmektedir.

Şimdi bir şey daha eklenmeli ki *Mòbè* 鞞鞞 okunursa *bŵkɪlʔ*'nin sonundaki *l* izah edilemez. 鞞 *mò* da 鞞 *bé* de Pulleyblank'ta (1991) geçmektedir.⁹

Günümüz Korecesinde *r* ile *l*, bir fonemin iki alofonudur. Bu iki ünsüzün ne zaman bir foneme döndüğü bilinmese de *bŵkɪl* örneğinden o zamanlarda Korelilerin (hiç olmazsa Goguryeo'lıların) *r* ile *l*'yi ayırt edebildiği ileri sürülebilir.

bŵkɪl'yi sadece 'Kore' diye çevirmek doğru olamaz, çünkü yukarıda da belirttiği gibi o zamanlarda 3 Kore krallığı vardı. Goguryeo, daha doğrusu Goguri, olduğu belirtilmelidir.

2. çöllüg el (⇒ çülüg el)

Kül Tegin Yazıtındaki *çŵlgɪl* ve Bilge Kağan Yazıtındaki *çŵlgɪl* yazılışından bu kelimenin sonunda bir *el* 'ülke, devlet' olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmacıların çoğu *çŵlgɪl* ~ *çŵlgɪlʔ* de Moğolca olması gereken *çöl* 'bozkır, çöl' kelimesini düşünerek bundan önceki *bŵkɪl* ile birlikte bir devlet adı olduğunu ileri sürmüştür. İlk kez Li (2016) şu gerekçelerle bu adın **çülüg el** '(Kuzey) 周 Zhouluların devleti' okunması gerektiğini farketmiştir:

(1) Yazıtlarda normal uzunlukta sözcükler kolona (:) benzeyen noktalama işaretiyle birbirinden ayırt edilir.¹⁰ Bu yüzden listedeki devlet veya topluluk adlarından sadece *bŵkɪl* : *çŵlgɪl* (veya *çŵlgɪlʔ*) ikisini birlikte okumak sorunlu olur.

(2) Birinci Türk Kağanlığı'nın ilk yıllarında Kuzey Çin'de iki Tabgaç devleti vardı. Li'den (2016) önceki araştırmacıların hepsi bu gerçeği gözden kaçırmıştır.

⁹ Krş. 末 *mò*: Erken Dönem Orta Çincesinde *mat* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *mut* (Pulleyblank 1991: 218)

曷 *bé*: Erken Dönem Orta Çincesinde *yat* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *xhat* (Pulleyblank 1991: 123)

¹⁰ Bkz. Tekin 2000: 42 ve Tekin 2016: 44.

(3) Mançurya'nın Liao Nehri havzasında bozkır veya çölden ziyade yazı yani ova bulunmaktadır. Bu yüzden $\text{çW}^{\text{h}}/\text{gl} \sim \text{çW}^{\text{h}}/\text{gl}l$ deki $\text{çW}^{\text{h}}/ü$ çöl 'bozkır, çöl' okumak sorunlu olur. Burası Türk Kağanlığı'nın doğusunda ve Goguryeo Krallığı'nın batı kesimindedir.

Bu gerekçelerden dolayı listedeki $b\text{W}^{\text{h}}/kll : \text{çW}^{\text{h}}/\text{gl}$ (veya $\text{çW}^{\text{h}}/\text{gl}l$) : *tabgaç*¹ doğru okuyup çevirmek için her şeyden önce bu üçün ayrı adlar olduğunu düşünmek gerek.

Beş Hu Onaltı Krallık Dönemi (五胡十六國 *Wǔ-hú-shí-liù-guó*; 304 ~ 439) Siyenpi'lerin (鮮卑 *Xiānbēi*¹¹) *Tabgaç* (拓跋 ~ 拓拔 *Tuò-bá*¹²) kolunun kurduğu Kuzey Vey'in (北魏 *Běi Wèi*; 386 ~ 535) Kuzey Çin'i birleştirmesiyle bitmiştir. 534 ~ 535'te Kuzey Vey, Doğu Vey (東魏 *Dōng Wèi*; 534 ~ 550) ve Batı Vey (西魏 *Xī Wèi*; 535 ~ 556) olmak üzere ikiye bölünmüştür. Doğu Vey'in yerini Kuzey Qi (北齊 *Běi Qí*¹³; 550 ~ 577), Batı Vey'in yerini ise Kuzey Zhou (北周 *Běi Zhōu*¹⁴; 557 ~ 581) almıştır. 577'de Kuzey Zhou, Kuzey Qi'yi yıkarak Kuzey Çin'i birleştirmiş ancak birkaç yıl sonra Suy (隋 *Suí*; 581 ~ 618) tarafından devrilmiştir. Bu Suy Hanedanı, 589'da Güney Çin'deki Chen Hanedanı'nı (陳朝 *Chén Cháo*; 557-589) yıkarak bütün Çin'i birleştirmiştir.

¹¹ 鮮卑 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *sian-pjiǎ / pji* [yani *sian-pyǎ / pyǎ*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *sian-pji* [yani *sian-pyǎ*] idi.

¹² 拓跋 ~ 拓拔 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *tʰak-bat ~ tʰak-bəit / bə:t* [yani *tʰak-bat ~ tʰak-bət / bǎi*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *tʰak-phuat ~ tʰak-phā:t* [yani *tʰak-phuat ~ tʰak-phāi*] idi.

¹³ Bu devletin adı aslen sadece 齊 *Qí* idi. Ancak İlkbahar ve Sonbahar Dönemi (春秋時代 *Chūn-qiū Shí-dài*; M.Ö. 770 ~ 476 (veya 403)) ile Savaşan Devletler Dönemi'ndeki (戰國時代 *Zhàn-guó Shí-dài*; M.Ö. 476 (or 403) ~ 221) Qi 齊 (M.Ö. yaklaşık 1046 ~ 221) devletinden ve Güney Hanedanlarının ikincisi olan Güney Qi (南齊 *Nán Qí*; M.S. 479 ~ 502) devletinden ayırt edilmesi için Kuzey Qi (北齊 *Běi Qí*) denir. Güney Qi devletinin adı da aslen sadece 齊 *Qí* idi. 齊'nin telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *tʃhiaj* [yani *tʃhiaj*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ɕɛj* [yani *ɕəj*] idi.

¹⁴ Bu devletin adı aslen sadece 周 *Zhōu* idi. Ancak eski zamanlardaki Zhou 周 (M.Ö. yaklaşık 1046 ~ 256) devletinden ayırt edilmesi için Kuzey Zhou (北周 *Běi Zhōu*) denir. 周'nun telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *tɕim* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *tʃim* idi.

Türk Kağanlığı (552 ~ 744), Bumın (土門 *Tǔ-mén*¹⁵) Kağan'ın (öl. 552) önderliğindeki Göktürklerin Aşina (阿史那 *Ā-sī-nà*¹⁶) boyu tarafından kurulmuştur. İştemi (室點密 *Shì-diǎn-mì*¹⁷) ise Bumın Kağan'ın küçük kardeşi idi. 552 ~ 576'da *yabgu* unvanıyla Türk Kağanlığı'nın batı kesiminin, Batı Türk Kağanlığı'nın hükümdarı idi.

Yukarıda belirtildiği üzere, 552 ~ 577'de yani (Birinci) Türk Kağanlığı'nın ilk 25 yılında Kuzey Çin'de Kuzey Qi ve Batı Vey / Kuzey Zhou olmak üzere iki *Tabgaç* devleti vardı. Bu iki *Tabgaç* devleti Türk kağanının cenaze törenine ortak olarak değil ayrı ayrı temsilcilerini göndermiş olmalıdır. Bundan başka, Türk kağanının cenaze törenine sadece bir *Tabgaç* devletinin temsilcilerini göndermesi mantıksız olur. Dolayısıyla *çWlgI* (~ *çWlgII*) ve *Tabgaç*, Kuzey Qi ile Batı Vey / Kuzey Zhou devletlerine tekabül etmelidir. Bu durumda *Tabgaç* kelimesini sadece "Çin" veya "Çinli(ler)" diye çevirmek kesinlikle doğru değildir. Li'den (2016) önceki araştırmacıların hepsi bu gerçeği gözden kaçırmıştır.

(Birinci) Türk Kağanlığı'nın ilk 25 yılında Kuzey Çin'de iki *Tabgaç* devleti mevcut olduğuna göre, Göktürklerin birine *çWlgI* (~ *çWlgII*) ve diğerine *Tabgaç* diyerek bu iki *Tabgaç* devletini ayırt ettiğini düşünmeliyiz. Büyük bir olasılıkla, Kuzey Zhou'ya *çWlgI* (~ *çWlgII*) ve Kuzey Qi'ye ise *Tabgaç* denk gelir. Eğer öyleyse, *çWlgI* (~ *çWlgII*) adı *Çülüğ el'Çi'lü*lerin devleti' (< *Çü*¹⁸ (< 周 *Zhōu*))

¹⁵ 土門 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *tʰɔ'-mən* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *tʰuǎ'-mun* idi.

¹⁶ 阿史那 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *ʌ-si' / si'-naʰ* [yani *ʌ-si' / si'-naʰ*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ʌ-sɿ'-na* idi.

¹⁷ 室點密 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *ɕit-təm'-mit* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ɕit-tiam'-mit* idi.

¹⁸ Krş. *çub* 'bölge, mıntıka' (< 州 *zhōu*): *altı çub sogdak tapa* (KT D 31), *altı çub [sogdak] tapa* (BK D 24-25) 'Altı bölgeli Soğdak'lara doğru'.

Buradaki *altı çub*, Çince 六胡州 *Liù-hú-zhōu* 'Altı Hu (= Barbar) Bölgesi' teriminin tercümesidir. 六胡州 *Liù-hú-zhōu*, günümüzdeki Şensi (陝西 *Shǎn-xī*) Eyaleti'nin kuzey kesiminde bulunan şu altı bölgeden oluşmuştur: (1) 魯州 *Lǔ-zhōu*, (2) 麗州 *Lì-zhōu*, (3) 舍州 *Shě-zhōu*, (4) 塞州 *Sài-zhōu*, (5) 依州 *Yī-zhōu*, (6) 契州 *Qì-zhōu*. 州 *Zhōu*, geçmişte idari bölüm

+ *-liig* ‘addan sıfat yapan ek’ + *el* ‘devlet, ülke’) olarak çözümlenebilir. *-IXg* eki, günümüzde olduğu gibi yeradına eklenebilir¹⁹ ve *çW’lgI* (~ *çW’lgIl*) bunun en eski örneği olmalıdır.

KT D 4 ve BK D 5’te bahsedilen Türk kağanının cenaze töreni, 557 ile 577 arasında düzenlenmiş olmalıdır. Bumın Kağan 552’de vefat ettiği için ve İştemi (Kağan) ise *yabgu* unvanıyla Türk Kağanlığı’nın batı kesiminin, Batı Türk Kağanlığı’nın hükümdarı olduğu için sözkonusu kağan olamaz. Cenaze töreni düzenlenen kağan, ya Bumın Kağan’ın ikinci oğlu olup 553 ~ 572’de hüküm süren Mukan Kagan (木杆可汗 *Mù-gān-kě-hàn*) ya da 572 ~ 581’de hüküm süren küçük kardeşi Tatpar Kağan (他鉢可汗 *Tā-bō-kě-hàn*) olsa gerek.

Artık bir soru kalır: Neden listede Goguryeo’dan hemen sonra Kuzey Qi yerine Kuzey Zhou yer alıyor? Muhtemelen bu cenaze töreni 154~174 yıl sonraki torunlar tarafından zikredildiği içindir. Onlar cenaze törenine temsilcilerini gönderen devlet veya toplulukları doğudan başlayarak tam olarak saat yönünde sıralayamamışlardır, çünkü bu iki devletin coğrafi sırasını karıştırmışlardır.

3. *tabgaç*

Yazıtlarda geçen *tabgaç* ile kastedilen şeyi sadece ‘Çin’ veya ‘Çinli’ olarak anlamak sorunlu olur. *Tabgaç* adını şöyle anlamamız gerekiyor:

(1) 552 ~ 577 için: Kuzey Çin’deki Kuzey Qi (北齊 *Běi Qí*; 550 ~ 577) ve bu devletin halkı

(2) 577 ~ 581 için: Kuzey Çin’deki Kuzey Zhou (北周 *Běi Zhōu*; 557 ~ 581) ve bu devletin halkı

(3) 581 ~ 589 için: Kuzey Çin’deki Suy (隋 *Suí*; 581 ~ 618) ve bu devletin halkı

idi. 州 harfinin telaffuzu da 周 gibi, Erken Dönem Orta Çincesinde *tcwv* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ʃim* idi.

¹⁹ Bkz. Erdal 1991: 144.

(4) 589 ~ 618 için: (Çin'i birleştiren) Suy (隋 *Suí*; 581 ~ 618) ve bu devletin halkı

(5) 618 ~ 907 için: Tang (唐 *Táng*; 618 ~ 907) ve bu devletin halkı

420 ~ 589, Çin'de Güney Kuzey Hanedanı (南北朝 *Nán-běi-cháo*) Dönemi idi. 589'da Suy Hanedanı tarafından Çin birleştirilmiştir. Buna göre yazıtlarda zikredilen *Tabgaç*, 589'a kadar Kuzey Çin'deki hanedan(lar)ı kastediyordur. Birinci Türk Kağanlığı'nın doğu kolu, 630'da Tang Hanedanı'nın egemenliği altına girip 681'e kadar böyle kaldığına göre, Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen *Tabgaç* kelimesi genellikle Tang ve bu devletin halkını keastediyordur.

Ayrıntılı bilgi için bkz. 2. *çöllüg el* (⇒ *çülüg el*).

4. *kıtań*

Günümüzdeki Hebei (河北 *Héběi*) Eyaleti'nin kezey kesimi, İç Moğolistan'ın güneydoğu kesimi ve Liaoning (遼寧 *Liáoníng*) Eyaleti'nin batı kesiminde yaşamış olan Moğol dilli Donghu'lar (東胡 *Dōnghú*), M.Ö. 209 civarında Hiungnu'lar (匈奴 *Xiōngnǔ*²⁰) tarafından yenilmiş, sağ kalanları da Wuhuan (烏桓 *Wūhuán*²¹) ve Siyenpi (鮮卑 *Xiānbēi*)²² olmak üzere ikiye bölünmüştür. Daha sonra Wuhuan'lardan (Orhon yazıtlarında Tatabı diye

²⁰ 匈奴 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *xuānw-ń* [yani *huanw-ń*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *xynw-ń* [yani *hünw-ń*] idi.

²¹ Kaynaklarda 烏丸 *Wūwán* olarak da geçiyor. 烏桓 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *w-yan* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ń-xhuan* [yani *ń-hhuan*] idi. 烏丸 adının telaffuzu da Erken Dönem Orta Çincesinde *w-yan* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ń-xhuan* [yani *ń-hhuan*] idi.

²² Yukarıda belirtildiği gibi, *Beş Hu Onaltı Krallık Dönemi* (五胡十六國 *Wǔ-hú-shí-liù-guó*; 304 ~ 439) Siyenpilerin (鮮卑 *Xiānbēi*) *Tabgaç* (拓跋 ~ 拓拔 *Tuò-bá*) kolunun kurduğu Kuzey Vey'in (北魏 *Běi Wèi*; 386 ~ 535) Kuzey Çin'i birleştirmesiyle bitmiştir..

anılan) Kumo Xi'ler (庫莫奚 *Kùmò Xī*²³) ve Siyenpi'lerden ise Kıtıa'lar (契丹 *Qidān*²⁴), yani Kıtaylar çıkmıştır.

Kıtıa'lar, 388'e kadar Kumo Xi'lerin bir parçası durumunda idi. O yıl Kumo Xi'ler Kuzey Vey (北魏 *Běi Wèi*; 386 ~ 535) tarafından yenilince Kıtıa'lar kendi kabilelerini tanzim edip birleştirme fırsatı yakalamıştır. Ancak *Kıtıa* ile *Tatabı* da Göktürklerin doğu komşuları olmasına rağmen Birinci Türk Kağanlığı'nın bir kağanının cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar listesinde en son zikredilmektedir. Buna göre o zamanlarda Kıtıa'ların pek güçlü ve önemli olmadığı anlaşılmaktadır. Ama KT K 11-13'te Kül Tegin'in cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar listesinde ilk önce yer almaktadır. Bunun üç sebebi olmalıdır: (1) *Bökeköli* (veya *Bökeköli* = Goguryeo) artık yok olmuştur, (2) Onun ardıl devleti olan Balhae [yani Balhä] (발해/渤海 *Bó-hǎi*) henüz temsilciler gönderecek durumda değildi, (3) Kıtıa'lar oldukça güçlenmiştir.

840'ta Moğolistan'daki Uygur Kağanlığı'nın çökmesiyle Uygurların batıya göç etmesi ve 907'de Çin'deki Tang Hanedanı'nın yıkılmasından yararlanarak Kıtıa'lar Liao (遼 *Liáo*, 916 ~ 1125) Hanedanını kurmuştur. Kıtıa'lar, 926'da Goguryeo'nun ardıl devleti olan Balhae [yani Balhä]'yi (발해/渤海 *Bó-hǎi*, M.S. 698 ~ 926) yıkmış, Kore Yarımadası'ndaki Goryeo (고려/高麗, 918 ~ 1392) Krallığı'na 993'te, 1010'da ve 1019'da olmak üzere toplam 3 kez saldırmış ancak başaramamıştır. Bu saldırılar Korelilerin hafızasında derin izler bırakmış olmalı ki günümüz Korecesinde komşu halkların adları Çince iken sadece Kıtıa'lar 거란 (Georan [gəran] veya Keoran [kəran])²⁵ diye Çince olmayan bir adla anılmaktadır. Bu ad şöyle gelişmiş olmalıdır:

²³ 庫莫奚 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *k^hɔ^h-mak-ɣej* [yani *k^hɔ^h-mak-ɣäj*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *k^huǎ^h-mak-xɦjiaj* [yani *k^huǎ^h-mak-ɦɦjiay*] idi.

²⁴ 契丹 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *k^he^hʃ^h-tan* [yani *k^häj^h-tan*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *k^hjiaj^h-tan* [yani *k^hjiay^h-tan*] idi.

²⁵ 靺鞨 (Geuran [gıran] veya Keuran [kıran]) olarak da yazılmaktadır. Korecede önses durumundaki *g* yarı ötümlü olduğu için bunu *k* olarak yazanlar da var. Korecede birkaç kelimedede iki ünlü arasında *d* > *r* değişmesi vardır.

kıtań > **kıtan* > **kıdan* > *kıran* (글안) > *kəran* (거란)

Kıtań adından ‘Çin’ anlamındaki İngilizce *Cathay*, Rusça *Kumaı* (Kitay) vb. çıkmıştır. Bilindiği gibi, Eski Türkçe *n* (= *ny*) fonemi daha sonra *n* ve *y*’ye değişmiştir. Korecedeki biçim *Kıtań* adının biricik *n*’li örneği ve *Cathay*, *Kumaı* vb. ise *y*’li örneğidir.

i ile *ı*’nin ayrı fonem olan Korecedeki *kıran* (글안) ~ *kəran* (거란) biçimine göre en azından 11. yüzyılda *Kıtań* dilinde (ve öteki Moğol dillerinde de?) *ı*’nin ayrı fonem olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Çin’in 56 resmi etnik grubundan biri olarak kabul edilen Daur’lar (達斡爾 *Dávò’ěr*), *Kıtań*’lar’ın torunları sayılmaktadır.

5. *tatabı*

Yukarıda belirtildiği gibi, Moğol dilli Donghu’lar M.Ö. 209 civarında Hiungnu’lar tarafından yenilmiş, sağ kalanları da Wuhuan ve Siyenpi olmak üzere ikiye bölünmüştür. Daha sonra Wuhuan’lardan (Orhon yazıtlarında *Tatabı* diye anılan) *Kumo Xi*’ler (庫莫奚 *Kùmò Xi*) ve Siyenpi’lerden ise *Kıtań*’lar, yani *Kıtaylar* çıkmıştır.

Kıtań’lar, 388’e kadar *Kumo Xi*’lerin bir parçası durumunda idi. O yıl *Kumo Xi*’ler Kuzey Vey (北魏 *Běi Wèi*; 386 ~ 535) tarafından yenilmiştir. *Kumo Xi*’lere, Çin kaynaklarında *Suy* (隋 *Suí*; 581 ~ 618) Hanedanı’ndan beri *Xi* (奚 *Xi*) denilmiştir. Yazıtlarda ise bunlara *Tatabı* denmekte ve hemen hemen her zaman *Kıtań*’lardan sonra anılmaktadır. Buna göre, o zamanlarda artık *Kıtań*’lar daha güçlü ve önemli konumda bulunmuş olsa gerek.

Xi’ler 847’de Tang Hanedanı’na isyan etmiş ancak feci halde yenilerek bir daha toparlanamamış ve kalıntıları da *Kıtań*’ların içine alınarak tarih sahnesinden silinmiştir.

Xi’lerin adı, 해금 (奚琴 *haegeum* [hägım], *xíqín*) “*Xi* (halkının) yaylı telli çalgısı” denen Korelilerin geleneksel bir yaylı telli çalgısında yaşamaktadır.

Sırası gelmişken, 奚 adının telaffuzu Erken Dönem Orta Çincesinde *ɣej* [yani *ɣäy*] ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *xɦjiaj* [yani *ɦɦyiyaj*] biçiminde tek heceli olduğu için yazıtlarda geçen *Tatabı* adına hiç benzememektedir. *Tatabı* adı, Çin kaynaklarında 5~6. yüzyılda Mançurya'nın batısındaki Taoer Nehri (洮儿河 *Táo-ér-hé*) ile Şira Müren Nehri (西拉木伦河 *Xī-la-mù-lún-hé*) arasında yaşayan bir göçebe halk olarak kaydedilen Didouyu'yu (地豆于 *Didōuyu*²⁶) hatırlatmaktadır.

III. Sonuç

Kül Tegin Yazıtı ile Bilge Kağan Yazıtı'nda Birinci Türk Kağanlığı'nın kağanlarından birinin cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar doğudan başlayarak saat yönünde anılmaktadır. Bunlardan *büikli*, *çöllüg el*, *tabgaç*, *kıtanı* ve *tatabı*, Doğu Asya'da bulunmaktadır.

Büikli, Kore Yarımadasının kuzey kısmı ile Mançurya'da bulunmuş olan eski bir Kore krallığı Goguryeo (고구려 / 高句麗, M.Ö. 37 ~ M.S. 668) olsa gerek. Bu yüzden *bökküli* (< **bäkküli* < **mäkküli* 貂句麗 [pinyin ile *Mò-gōu-lǐ*]) veya *bökköli* (< **bäkköli* < **mäkköli* 貂高麗 [pinyin ile *Mò-gāo-lǐ*]) okunması gerekmektedir.

552 ~ 577'de yani (Birinci) Türk Kağanlığı'nın ilk 25 yılında Kuzey Çin'de Kuzey Qi ve Batı Vey / Kuzey Zhou olmak iki *Tabgaç* devleti mevcut olduğuna göre, Göktürklerin birine *çWlgI* (~ *çWlgIl*) ve diğerine *Tabgaç* diyerek bu iki *Tabgaç* devletini ayırt ettiğini düşünmeliyiz. Büyük bir olasılıkla, Kuzey Zhou'ya *çWlgI* (~ *çWlgIl*) ve Kuzey Qi'ye ise *Tabgaç* denk gelir. Eğer öyleyse, *çWlgI* (~ *çWlgIl*) adı *Çülüğ el* 'Çü'lülerin devleti' (< *Çü* (< 周 *Zhōu*) + *-lüg* 'addan sıfat yapan ek' + *el* 'devlet, ülke') olarak çözümlenebilir. *-lXg* eki, günümüzde olduğu gibi yeradına eklenebilir. Yazıtlarda geçen *tabgaç* ile kastedilen şeyi sadece 'Çin' veya 'Çinli' olarak anlamak sorunlu olur.

Kıtanı ile *Tatabı*, Göktürklerin doğu komşuları olmasına rağmen Birinci Türk Kağanlığı'nın kağanlarından birinin cenaze törenine temsilciler gönderen

²⁶ 地豆于 adının telaffuzu, Erken Dönem Orta Çincesinde *di^h-də^h-nuā* ve Geç Dönem Orta Çincesinde ise *ɦɦi`-ɦɦəw`-yā* [yani *ɦɦi`-ɦɦəw`-üā*] idi.

devlet veya topluluklar listesinde en son zikredilmektedir. Ama KT K 11-13'te ise Kül Tegin'in cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar listesinde ilk önce yer almaktadır.

Tatabı adı, Çin kaynaklarında *Kumo Xi* ve *Xi* olarak geçse de daha çok 5~6. yüzyılda Mançurya'nın batısındaki Taoer Nehri ile Şira Müren Nehri arasında yaşayan bir göçebe halk olarak kaydedilen Didouyu'yu (地豆于 *Didōuyū*) hatırlatmaktadır.

Bu iki yazıtta Birinci Türk Kağanlığı'nın bir kağanın cenaze törenine temsilciler gönderen devlet veya topluluklar listesinde yer alan ilk üç devlet artık şöyle okunmalıdır:

bökküli : çülüğ el : tabgaç : ... “Bökküli (= Goguryeo), Çülüğ el (= Kuzey Zhou), Tabgaç (= Kuzey Qi), ...”..

Kaynakça

Alyılmaz, Cengiz (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara.

Amanjolov, Altay S. (2010²), *İstoriya i teoriya drevnyurkskogo pis'ma*, Almatı. (1. baskı 2003'te)

Aydarov, Gubaydulla (1971), *Yazık orhonskih pamyatnikov drevnyurkskoy pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata.

Aydın, Erhan (2012a), *Orhun Yazıtları (Kül Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yayınları: 87, Konya.

_____ (2012b), *Eski Türk Yer Adları: Eski Türk Yazıtlarına Göre*, Kömen Yayınları: 88, Konya.

Bang, Willy (1896), “Zu den Kök Türk-Inschriften der Mongolei”, *T'oung Pao* 7/4, s. 325-355.

Berta, Árpád (2004), *Szavaimat jól halljátok..., A Türk és Ujgur rovásírásos emlékek kritikái kiadásá, Szeged.*

_____ (2010), çeviren: Emine Yılmaz, *Sözlerimi İyi Dinleyin...*, *Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 1008, Ankara.

Clark, Larry V. (1977), “Mongol Elements in Old Turkic?”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 75, s. 110-168.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Çağatay, Saadet Ş. (1950), *Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Yazı Dili*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları²⁷ 62, Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü 9, Ankara.

Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*, *Turcologica* 7, Wiesbaden.

Ergin, Muharrem (1970), *Orhun Âbideleri*, İstanbul.

Gabain, Annemarie von (1941), *Alttürkische Grammatik*, Leipzig. (2. baskı 1951’de; 3. baskı 1974’te)

Li, Yong-Söng (2003), “Zu QWRDNTA in der Tuñuquq-Inschrift”, *Central Asiatic Journal* 47/2, s. 229-241.

_____ (2016), “On *čWlgl* (or *čWlglI*) in the Kül Tegin and Bilgä Kagan Inscriptions” (59th Annual Meeting of the PIAC (= Permanent International Altaistic Conference), Ardahan, Turkey, June 26-July 1, 2016’ya sunulan 13 sayfalık bir yazı olup bunun düzeltilmiş versiyonu *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70/4 (2017), s. 397-410’da yayımlanmıştır.)

_____ (2017), “빌개 카간 비문의 남쪽면 제 11 행에 있는 두 번째 문장에 관하여 / On the Second Sentence of the 11th line on the South Side of the Bilgä Kagan Inscription”, 단국대학교 부설 북방문화연구소 제18회 국제학술대회 – 북방민족 고유문자와 몽골고고학I – [Dankook Üniversitesi’ne Bağlı Kuzey Kültürü Araştırma Enstitüsü’nün 18. Uluslararası Konferansı – Kuzeyli Halkların Kendine Özgü Yazıları ve Moğolistan Arkeolojisi

²⁷ Yayınları olmalı.

I –], Cheonan, s. 75-82 [Korecesi], 83-89 [İngilizcesi]. (17 Mart 2017 tarihinde Dankook Üniversitesi'nde düzenlenen konferansa sunulmuş olup bunun düzeltilmiş Korece versiyonu *Inmunnonchong* 인문논총 [Journal of Humanities] 74/4 (2017), s. 475-492'de yayımlanmıştır.)

Malov, Sergey Yefimoviç (1951), *Pamyatniki drevnyurkskoy pis'mennosti*, Moskva & Leningrad.

_____ (1959), *Pamyatniki drevnyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva & Leningrad.

Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev & A. M. Şçerbak (eds.) (1969), *Drevnyurkskiy slovar'*, Leningrad.

Nasilov, Vladimir Mihayloviç (1960), *Yazık orĥono-yeniseyskiĥ pamyatnikov*, Moskva.

Németh, Julius (1941), “Zur Erklärung der Orchoninschriften”, *Festschrift Friedrich Giese* (= *Die Welt des Islams*, Sonderband, 1941), s. 35-45.

Orkun, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul.

_____ (1941), *Eski Türk Yazıtları IV*, İstanbul.

Ölmez, Mehmet (2012), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara.

Pulleyblank, Edwin G. (1991), *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, Vancouver.

Radloff, Wilhelm, *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, [Erste Lieferung] 1892, Zweite Lieferung 1893, Dritte Lieferung 1896, St. Petersburg.

_____, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Erste Lieferung 1894, Zweite Lieferung 1894, Dritte Lieferung 1895, St. Petersburg. (Osnabrück 1987)

_____ (1897), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, St. Petersburg. (Osnabrück 1987)

_____ (1905), *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte*, III, St. Petersburg. (The Hague 1960)

_____ (1911), *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte*, IV, St. Petersburg. (The Hague 1960)

Radlov, Vasilij Vasil'evič [= Wilhelm Radloff] & Platon M. Melioranskiy (1897), *Drevnetyurkskiye pamyatniki Koşo-Tsaydam*, Sbornik Trudov Orhonskoy ekspeditsii, T. IV, Sanktpeterburg.

Sertkaya, Osman Fikri (2015), “Kore’nin Göktürk Yazıtlarındaki Adı”, *[Kore’nin] Yeniden Bağımsızlığa Kavuşmasının 70. Yılı (Kuruluşunun 5913. Yılı) Dolayısıyla 7. (2. Uluslararası) Goguryeo Konferansı –Goguryeo ile Türk Kağanlığı’nın İlişkileri (Kore ile Türkiye Kardeş Ülkelerdir.)* –, Guri, s. 33-48 (Korece tercümesi), 123-134 (Türkçe aslı). [“돌궐 비문들에 있는 한국의 이름”, 광복 70주년(개천 5913년) 기념 제7회 高句麗 학술대회(국제 2회) – 高句麗와 돌궐의 관계 (터어키와 한국은 형제국) –, 구리, s. 33-48, 123-134.]

[7 Kasım 2015 tarihinde Kore’nin Guri şehrinde düzenlenen bu konferans bilimsel değildi. Kore’de resmen kabul edilen ilk Kore devletinin kuruluş yılı M.Ö. 2333’tür. Bu yüzden 5913 rakamı 4348 olarak düzeltilmelidir.]

Şirin, Hatice (2016), *Eski Türk yazıtları sözcük varlığı incelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 1181, Ankara. [⇒ Hatice Şirin User]

Tekin, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series Vol. 69, Bloomington & The Hague.

_____ (1988), *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 540, Ankara.

_____ (1991), “A New Classification of the Turkic Languages”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 1, s. 5-18.

_____ (1995), *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Simurg Dil ve Edebiyat Dizisi: 1, İstanbul.

_____ (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.

_____ (2008), 돌궐 비문 연구 — 쿨 티긴 비문, 빌개 카간 비문, 투뉴쿠크 비문 — [Dolgvəl Bimun Yəngu — Kül Tigin Bimun, Bilgä Kagan Bimun, Tunyukukü Bimun — = Orhon Yazıtları Araştırmaları — Kül Tigin Yazıtı, Bilgä Kagan Yazıtı, Tunyukukü Yazıtı —], çeviren ve not ekleyen: Yong-Söng Li, Seoul.

_____ (2016), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 1195, Ankara.

Thomsen, Vilhelm (1916), *Turcica, études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie*, Helsingfors 1916. (= *Afb.*, s. 92-198; = *MSFOu*, XXXVII)

_____ (1924), “Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung”, übersetzt von Hans Heinrich Schaeder, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78, s. 121-175.

User, Hatice Şirin (2009), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları: 32, Türk Dili Dizisi: 1, Konya. [⇒ Hatice Şirin]

Vámbéry, Hermann (1898), *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens* (= *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* XII), Helsingfors.